

ELNUR ASLANOV

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

elnur@aslanov.org

**MODERNLƏŞMƏ KONSEPSİYALARININ TARIXINDƏN: S.HANTINQTONUN
SIYASI MODERNLƏŞMƏ NƏZƏRIYYƏSİ**

Açar sözlər: Hantinqton, siyasi modernləşmə, qloballaşma, inkişaf modelləri, modernləşmə strategiyası, modern paradıqları

Keywords: Hantinqton, political modernisation, globalization, development models, modernisation strategies, paradigms of modernity

Ключевые слова: Хантингтон, политическая модернизация, глобализация, модели развития, стратегия модернизации, парадигмы модерна

Yeniləşən cəmiyyətlərin inkişafında qanunauyğun dövr olan modernləşmənin dərk edilməsi müasir siyasi elmin aktual istiqamətlərindən biridir. Sosialist düşürgəsinin çökməsi ilə modernləşmə yenidən dünya ictimaiyyətsünaslığında ən çox araşdırma predmeti olan mövzuya çevrilmişdir. Sovetlər dövründə bu nəzəri paradıqma yasaq sayılan mövzulardan idi. Səbəb kimi o göstərilirdi ki, modernləşmə yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin tədqiqi üçün yararlı ola bilər və onun ideoloji əsasları qüsurludur.

Yeni yüzilliyin əvvəllərindən modernləşmə intensiv tədqiq edilməyə başladı. Modernləşmə nəzəriyyəsi elmdə özünə qədər inkişaf dinamikasına dair mövcud olan makrosiyasi (formasion və sivilizasion) nəzəriyyələri arxa plana keçirdi. (1)

Nəzəriyyənin meydana gəlməsini şərtləndirən səbəblər diqqəti cəlb edir. Onların sırasında nəzəri boşluq amilinin olması, XX əsrin ortalarında Avropadakı kolonial imperiyaların parçalanması, Asiya, Afrika və Latın Amerikasında çoxsaylı “gənc” millətlərin formalaşması da vurğulanır. İlk vaxtlar ABŞ-da universitet elminin tərkibində meydana gələn modernləşmə nəzəriyyəsinin (S.Hantinqton, D.Apter və c.) həmin dövrün kommunist oriyentasiyalı ideologiyalarına alternativ kimi yarandığı qeyd edilir. Qərb ictimai elmi üçün tarixi inkişafın yeni, daha optimist paradıqmasının yaradılması önəmli idi. Bu paradıqma iki dünya müharibəsi arasında mövcud olan “Qərbin qurubu və böhranı” nəzəriyyələrindən fərqli olmalı idi. Çünki, həmin konsepsiyalar tarixi prosesə nikbin baxışdan nəinki məhrum idi, ümumiyyətlə tərəqqini inkar edirdilər. Buna görə də sosial bədbinliyi aradan qaldıran, gələcəyin pragmatik, eləcə də, ümumnəzəri planda ümidverici mənzərəsini təqdim edən alternativ baxış zəruri idi/

XX əsrin 50 – 60-cı illərində ABŞ-da T.Parsons və R.Mertonun təsiri ilə S.Lipset, F.Riqqs, D.Epter, R.Uart, S.Hantinqton kimi bir sıra görkəmli amerikalı tədqiqatçılar tərəfindən “üçüncü dünya” ölkələrində ənənəvi nizamın dağılması və bu ölkələrin müasir cəmiyyətə (industrial və demokratik) keçidi proseslərinin izah edilməsinə cəhd kimi modernləşmə nəzəriyyəsi yaradıldı. Bir qədər sonra bu nəzəriyyə ABŞ-ın siyasətinin həmin ölkələrdə əsaslandırılması məqsədilə rəsmi dövlət idarələri tərəfindən diqqətə alındı. İlk dövrlərdə bu nəzəriyyənin əsas tədqiqat obyektləri Asiya, Afrika, qismən Latın Amerikasının ölkələri, SSRİ-nin süqutundan sonra isə MDB ölkələri idi. Sovet nümunəli sosializmin süqutu modernləşmənin müasir, üçüncü dalğasının başlanğıcı oldu və Qərb cəmiyyətindəki yeni texnoloji irəliləyiş vaxtına təsadüf etdi. Belə ki, modernləşmənin birinci dalğası Avropada erkən industrial, ikinci dalğası isə industrial cəmiyyətin mövcud olduğu dövrə düşürdü,

üçüncü dalğa Qərb cəmiyyətinin postindustrial mərhələyə keçidinə təsadüf edir.

Modernləşmə nəzəriyyəsinin banilərindən hesab edilən görkəmli amerikalı politoloq Samuel Hantinqton ilk əsərlərindən biri olan "Dəyişən cəmiyyətdə siyasi nizam" (1968) adlı kitabında siyasi institutların modernləşməsinin onların demokratikləşməsi səviyyəsi ilə deyil, bu prosesin siyasi həyata daxil olan geniş əhali kütlələrinin mübarizə apardığı və daim dəyişən sosial məqsədlərə uyğunlaşmasına zəmanət verə biləcək davamlılıq və təşkilatlanma səviyyəsindən asılı olduğunu qəbul edir. Onun fikrincə, ancaq nizama nəzarət edən sərt rejim bazara keçidi və milli vəhdəti təmin edə bilər. Buna görə də modernləşmə yüksək mərkəzləşmiş siyasi institutlar tələb edir, yəni ictimai dəyişikliklər etmək üçün təşkilati vasitələrin institutlaşmasınının zəruri olduğunu vurğulayır.

Bu fikir S.Hantinqtonun C.Nelsonla birgə yazdığı "Asan olmayan seçim: inkişaf etməkdə olan ölkələrdə siyasi iştirak" (1976) adlı əsərində də inkişaf etdirilir. Əsərdə sübut edilir ki, inkişaf prosesi siyasi sistemin daxilində onun məqsədləri ilə sosial iqtisadi inkişaf, sabitlik, bərabərlik və siyasi iştirak kimi amillər arasında qarşılıqlı əlaqəlilik tələb edir. Belə ki, onlar arasında çox asanlıqla gərginlik və münaqişə xətləri yaranır. Onun konsepsiyasına görə siyasi elitani islahatlar aparmağa məcbur edən bir sıra daxili və xarici amillər modernləşmənin başlanmasına təkan verir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qabaqcıl amillərin seçilməsi öz hakimiyyətinin uzadılmasında, beynəlxalq qəbul edilmədə, daxili həyəcanlar ehtimalının minimuma endirilməsində maraqlı olan hakim elitanın xarakterindən asılıdır.

Müəllif hələ 1993-cü ildə «Foreign Affairs» jurnalında çap edilmiş "Sivilizasiyaların toqquşması?" adlı məqaləsində müasir dünyada qüvvələrin münasibəti ilə bağlı fikirlər irəli sürürdü, onun 1996-cı ildə nəşr olunmuş "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının yenidən təşkili" adlı əsərində həmin fikirlər inkişaf etdirilirdi. Kitabda müəllifin gələcəkdə möhkəm ənənələrə əsaslanan etnik, din, dil və digər fərqlərin dünya siyasətinə təsirinin artması ilə bağlı proqnozları təqdim edilir. Onun fikrincə, müxtəlif cəmiyyətlər hətta eyni xarakterli iqtisadi qüvvələrin təsirinə məruz qalsalar da özünəməxsus inkişaf xəttinə malikdirlər, çünki bu ölkələrin inkişafına mədəni irs kimi xüsusi amillər təsir edir. S.Hantinqton sübut edir ki, bütün dünya səkkiz sivilizasiyaya, yaxud "mədəni sahəyə" bölünüb, əsrlərlə onlar arasında fərq mövcud olub. Modernləşmənin gedişindən asılı olmayaraq həmin ərazilər bu günə qədər də böyük təsirə malik olan dini ənənələr əsasında formalaşmış. O, Qərb xristianlığı, pravoslav dünyası, islam dünyası, həmçinin konfusiançılıq, yapon, induist, Afrika və Latın Amerikasını sahələri fərqləndirir və qeyd edir ki, "bu gün ayrı-ayrı sivilizasiya tiplərini fərqləndirən sərhədlər əvvəllər heç vaxt olmadığı qədər nəzərə çarpır və bu "demarkasion xətlərdə" münaqişələr yaranır". S.Hantinqtonun fikrincə, ən vacib "xətlərdən" biri də MDB-nin ayrı-ayrı ölkələri daxilində yaranıb, qeyd etmək lazımdır ki, bununla bağlı təqdim edilən təhlil MDB ölkələri üçün çox aktualdır. Kitabda təqdim edilən sivilizasiya yanaşması 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Rusiya ictimai elmində fəal şəkildə təbliğ edilən "sivilizasiya" metodundan fərqlənir. Müəllif öz yanaşmasını təsərrüfat sistemlərinin iqtisadi təkamülü mərhələləri ilə bağlı tədqiqata qarşı qoymur, əksinə ictimai həyatın iqtisadi və sosial-mədəni əsaslarını öyrənməyə çalışır, bu işə işdə təqdim edilən hipotez və nəticələrə dərin dəlillərə əsaslanma xüsusiyyəti verir. S.Hantinqton Qərb nümunəli modernləşmənin ümumi tətbiq edilməsinin tərəfdarı deyil. Müəllif belə hesab edir ki, "Qərb sivilizasiyaları arasında xüsusi yerə malikdir və zamanla onlara ciddi və dağıdıcı təsir göstərir". Bu gün Qərbin gücü və mədəniyyəti ilə digər sivilizasiyaların gücü və mədəniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələr daha çox diqqət çəkir. Digər sivilizasiyaların gücünün artması ilə

əlaqədar Qərb dəyərlərinin təsiri azalır, qeyri-qərb xalqları isə daha çox öz mədəniyyətlərinə inanır və bağlanırlar. Buna görə də Qərb və dünyanın digər hissəsi arasındakı qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Qərb (xüsusilə də ABŞ) mədəniyyətini yaymaq cəhdləri obyektiv olaraq bununla bağlı imkanların azalması şəraitində baş verir. S.Hantinqtonun “cəmiyyətin siyasi institutlarının və siyasi şüurunun demokratikləşməsi” kimi müəyyənləşdirdiyi siyasi modernləşmə müəllifin fikrincə bir sıra sosial xüsusiyyətli amillərlə bağlıdır (4).

Beləliklə, S.Hantinqtonun başa düşdüyü siyasi modernləşmə sosial xüsusiyyətli amillərə söykənir və “cəmiyyətin siyasi institutlarının və siyasi şüurunun demokratikləşdirilməsinə” yönəlir. Hakim elitanın hansı motivlərdən çıxış etməsindən asılı olmayaraq, onların başladığı islahatlar tam əlaqəli dəyişikliklərə səbəb olur. Sosial iqtisadi tərəqqiyə yönəlmiş bütün addımlar aparıcı ideyaların mənimsənilməsinə gətirir (2).

Sözün həqiqi mənasında, “müasirlik” anlayışı insanların sivilizasiya ilə identik olduqlarını dərk etmələri, modernləşmə isə bu identikliyin böhranının nəticəsidir. Qərb üçün bu anlayış “nail olunmasına çalışılan ideal”, yaxud arzu edilən məqsəd deyil... hər hansı bir ictimai nizamın əsasları olan qaydaların ləxələnməsi, yəni yalnız neqativ qüvvədir”. Sadə sözlərlə desək, daim təkrar istehsal olunan anti-ənənəvilikdir. Burada müasirlik – onun özünəməxsus səbəbləri və imkanları ilə bağlı yaranan dəyişikliklərin, axarlılığın, ictimai həyatın tarixiliyinin sinonimidir. Bu prosesi “modernləşmə” də adlandırmaq olar. Lakin, bu zaman biz boş tautologiya, hər hansı bir inkişafın sinonimi, tarixi olan hər şey haqda danışmış olarıq. Belə bir məntiqə bütün tarix dərslərini “modernləşmə dərsləri” adlandırmaq lazım gəlir. Belə olan halda, nə üçün gənclikdən yaşlılığa, aşağı həyat formasından ali həyat formalarına keçidi “modernləşmə” adlandırmayacaq? Əgər istehsal vasitələrinin, hakimiyyət formalarının, dünyagörüşü tiplərinin tarixi dəyişikliyi təbii olaraq, əvvəlcədən heç kəs tərəfindən planlaşdırılmamış inkişafa əsaslanarsa, bu heç vaxt da modernləşmə hesab edilə bilməz.

S.Hantinqtonun fikrincə, sivilizasiyalar müəyyən qərbləşmə səviyyəsi keçdikdən sonra modernləşmənin milli modelinin və ya milli ehtiyacların diktə etdiyi, yaxud mövcud cəmiyyətin tələbatlarına uyğun inkişaf tipinə keçməlidirlər. Burada milli dedikdə, etnosentrik deyil, müasir dövrün əsas coğrafi-siyasi vahidinin maraqlarına uyğun gələn milli dövlət nəzərdə tutulur. Belə demək olar ki, Qərb təcrübəsinin zəruri və lazımı mənimsənilməsi səviyyəsi milli inkişaf modelinə, deməli bugünkü inkişaf mərhələsinə uyğun gələn çoxşaxəli modernləşmə tiplərinə gətirir. S.Hantinqtonun bu fikri onun sivilizasiyaların toqquşması haqqındakı konsepsiyasının ən şübhəli hissəsi kimi qəbul edilərək ciddi müqavimətlə qarşılanarsa da tez bir zamanda sosial dəyişikliklərin yeni xüsusiyyəti və yeni konsepsiyalar kimi təsdiq edildi (3).

S.Hantinqton siyasi modernləşmə prosesində sahibkarlar, idarəçilər, ixtisaslı mühəndis-texniklər, zabitlər, mülki xidmətçilər, hüquqşünaslar, müəllimlər, universitet müəllimlərindən ibarət olan orta sinfin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edir. Alimə görə orta sinfin strukturunda ziyalılar xüsusi yer tutur, S.Hantinqton onları potensial müxalifət kimi xarakterizə edir. Məhz ziyalılar ilk olaraq siyasi ideyaları mənimsəyir və onların cəmiyyətdə yayılmasına səbəb olur. Nəticədə əvvəllər ictimai həyatdan kənar olan bir çox insanlar, bütöv sosial qruplar öz mövqelərini dəyişirlər. Bu subyektlər dərk edirlər ki, siyasət bilavasitə onların şəxsi maraqlarına toxunur və onların şəxsi həyatı hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarlardan asılıdır. Bu zaman siyasətdə daha dərk edilmiş şəkildə iştirak etmək, dövlət qərarlarının qəbul edilməsinə və reallaşdırılmasına təsir etmək cəhdləri yaranır. “Müasirlik

problemindən" fərqli olaraq, "modernləşmə problemi" (müasirliyə keçid) digər ölkələrlə müqayisədə öz ölkəsinin müasirləşmə zərurətinin dərk edilməsinin nəticəsi kimi yaranır. Hər bir halda modernləşmə məqsədə çatmaq üçün hamını səfərbər edə bilən siyasi iradənin olmasını tələb edir. Burada siyasi hakimiyyət açar rolunu oynayır. Cəmiyyətin yeniləşməsi ideyası fərqli insan qrupları tərəfindən dəstəklənə bilər. Lakin, yalnız hakimiyyətdə olan siyasi elitanın düşüncəsində o, inkişafı bağlı real proqrama çevrilir. Sonuncu bu prosesin təşəbbüsçüsü olmaqla yanaşı, dövlət idarəçilik məşininin bütün qüvvəsini onun xidmətinə yönəldə bilər. Modernləşmə ilk növbədə siyasət, hakimiyyətin dərk edilmiş fəaliyyəti, onun siyasi strategiyasıdır. Cəmiyyətin modernləşməsi məsələsini qaldıran dövlət onun müasirləşməsi ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Həqiqətdə isə, bu yalnız təbii olaraq inkişaf edən proses deyil, həm də şüurlu şəkildə müəyyənləşdirilmiş və strateji baxımdan təyin edilmiş fəaliyyət proqramıdır, yəni "təbii labüdlükdən" daha çox, subyekt amili ilə, məqsədəuyğunluqla bağlıdır. Modernləşmənin obyektiv səbəbləri mövcuddur, lakin, siyasi elitanın zamanın obyektiv çağırışlarına adekvat cavab verib-verməyəcəyi mühüm məsələdir.

Ənənəvi institutlar siyasi fəal əhalinin ictimai həyata daxil olmasını təmin etmədiyi üçün ictimai narazılıq genişlənir, böhran vəziyyəti yaranır. Əgər siyasi iştiraka can atan qruplara uyğun imkanlar yaradılmırsa, əgər hakim elita struktur islahatlar keçirməyə qərar verə bilmirsə sosial qrupların siyasi fəallıq səviyyəsi ilə cəmiyyətin real siyasi modernləşməsi arasında qarşıdurma yaranır. Bu qarşıdurmanın aradan qaldırılmasının ən sürətli və radikal həlli vasitəsi inqilabdır. İnqilab köhnə sistemi dağıdır, kütlələrin siyasi həyatda iştirakına şərait yaradan yeni müəssisələr, hüquqi və siyasi normalar formalaşdırır. Mövcud problemləri həll edə bilməyən köhnə elita müasir cəmiyyətə açıq və dinamik olan yeni elita tərəfindən sıxışdırılır. Ənənəvilikdən müasirliyə (modernə) keçid dövründə əhalinin müəyyən bir hissəsi kənddə yaşamaqda davam edir. Şəhərlər böyük kəndli dəryasında kiçik adalar kimi görünür. Özlüyündə kəndlilər daha mühafizəkar, ənənələrə bağlı olurlar, mücərrəd siyasi şüarlara, bərabərlik və konstitusiyaya hüquqlarına zəif reaksiya göstərilir. Buna görə də kəndlilər yalnız mərkəzi hakimiyyət onların sosial və iqtisadi tələbatlarını ödəmədikləri halda hökumət əleyhinə olan qüvvələri müdafiə edə bilərlər. Məhz bu zaman şəhər inqilabı çox güclü dəstək almış olur.

Sonda qeyd edə bilərik ki, Hantiqtondan və Rastoudan başlayaraq Fdinə qədər heç kim modernləşmənin "aşağıdan", hakim dairələrin arzusu, iradəsi, məcburiyyəti olmadan həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü qəbul etmir. Hakimiyyətin təşkili sahəsində demokratiyaya keçid köklü irəliləmə kimi həmişə hakim elitanın şüurlu qərarı nəticəsində baş verir, sonra isə siyasi partiyalar və onlar vasitəsilə bütövlükdə əhaliyə ötürülür. Növbəti ümumi fikir belədir ki, xalqın siyasi qeyri-yetkinliyinin dəf edilməsi üçün qeyri-adi şəxsiyyətlər, qeyri-adi tədbirlər zəruridir. Nəhayət bütün tədqiqatçılar ölkənin özünəməxsusluğunu, onun dəyişdirilməsi yollarını vurğulayırlar. Hər bir ölkə öz ənənələrinə, dəyərlərinə, xalqın mentalitetinə, iqtisadi və mədəni imkanlarına əsaslanaraq öz inkişaf yolunu seçməlidir (4).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. R.Mehdiyev. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti.-Bakı. "Şərq-Qərb", 2008, 214 s
2. Ильин М.В. Перспективы сравнительного изучения политической модернизации //Политическая наука. 2003.
3. Капустин Б.Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия //Полис. 2001. Si 4; КарозерсТ. Конец паралигмы трагита//Политическая наука. 2003. т. 2. С. 44.
4. Распопов Н.П. Политическое развитие и модернизация. - Нижний Новгород, 1994.
5. Хантингтон С. – Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // <http://www.archipelag.ru/text/197.htm>.

ELNUR ASLANOV
elnur@aslanov.org

From the history of modernisation conception: S.Huntingtons theory of modernisation

One of founders of the theory of modernization, S. Huntington in 1968-th in his book named «A political order in changing society», connected modernization of political institutes with their successful adaptation to the changing social relations. In his opinion, modernization demands highly centralized political institutes, i.e. he notes that for public changes are required an institutional organizational means.

ЕЛЬНУР АСЛАНОВ
elnur@aslanov.org

Из истории модернизационных концепции: Теория модернизации С.Хантингтона

Один из основателей теории модернизации, С.Хантингтон еще в 1968 году в своей книге, под названием «Политический порядок в изменяющемся обществе», модернизацию политических институтов связывал с их успешной адаптацией к изменяющимся социальным отношениям. По его мнению, модернизация требует высоко централизованных политических институтов, т.е. он отмечает, что для общественных изменений требуются институциональные организационные средства.

Rəyçi: s.e.d. H.Hüseynova, r.e.d.M.Fətəliyev.

Bakı Dövlət Universiteti "Diplomatiya və Müasir inteqrasiya proseləri" kafedrasının 11 oktyabr 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapra məsləhət görülmüşdür.(Pr. 02)